

кандидат філологічних наук,
докторант
кафедри зарубіжної літератури та
теорії літератури
Бердянського державного
педагогічного університету

БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ СЕМІОТИЧНОЇ ШКОЛИ У СУЧАСНОМУ ПРОЧИТАННІ

Сучасний філологічний дискурс буквально перенасичений різноманітними варіаціями використання базових понять французької семіотичної школи другої половини ХХ століття. Найбільш широкого потрактування нині зазнають такі категорії, як текст, інтертекст, інтертекстуальність, читач, код, інтерпретовані свого часу Р. Бартом та його ученицею Ю. Крістєвою. Незважаючи на безпрецедентну значимість внеску французьких семіотиків у розвиток європейської гуманітаристики, сучасне прочитання їхніх здобутків у галузях філологічного напрямку далеко не однозначне. Багатоаспектність та смислоємність зазначених понять подекуди призводить до певної теоретичної «розмитості», взаємної дифузії, що, своєю чергою, провокує утруднення порозуміння між науковцями. У зв'язку з цим варто говорити про проблему специфіки засвоєння, оцінки та прикладного застосування базових понять французької семіотичної школи у сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.

Зазначена проблема зумовлює мету нашої публікації, яка полягає у з'ясуванні особливостей потрактування термінів текст, інтертекст, інтертекстуальність, читач, код у теоретико-методологічних парадигмах мовознавства та літературознавства, встановленню співвідносності цих понять у зазначених координатах дослідження.

Найвідоміша теза Р. Барта про «смерть автора» логічно зумовила зосередженість дослідника на особі читача, який у працях семіотика частково переймає функції автора. Основу гіпотези складає розмежування всіх можливих текстів на дві групи: тексти для читання (*lisibles*) та тексти для писання (*scriptibles*). Останні характеризуються наявністю «прихованих» смислів, вони не прозорі, багатоаспектні, «таємничі», змушують до активного читання, адже тільки таким чином відбувається процес смислопородження. Відповідно, методологічна стратегія дослідження текстів для читання спрямована на побудову моделі структури твору, а аналіз текстів для писання у методологічному плані вимагає текстологічного аналізу, суть якого за Р. Бартом полягає у зануренні тексту до відкритої мережі з метою простеження його структурації: «Структурацію тексту можна виявити за сповільненого читання в конотаціях, вторинних сенсах, які витворюються продуктивністю тексту, коли взаємодіють з іншими принесеними кодами. Замість системи утворюється мережа» [8, с. 153]. Таким чином, Р. Барт, зосередивши фокус дослідження на процесі читання, утверджує інтертекстуальність як провідну характеристику певної групи багатомірних текстів, але ця характеристика не є властивістю тексту самого по собі, а оприявнюється виключно в процесі читання: «<...> текст зітканий із великої кількості різних видів письма, що вийшли з різних культур та вступають у відношення діалогу, пародії та суперечки один із одним, але вся ця множинність фокусується в певній точці, якою є не автор, як вважали дотепер, а читач» [1, с. 387].

Для позначення мінімальної одиниці смислу, виокремленого в процесі структурації, Р. Барт вводить поняття «лексії» – найменшої частки, в межах якої переплітаються різноманітні значення, спродуковані безкінечними варіаціями та зв'язками мережі. Бартівські лексії певною мірою співвідносні із сучасним визначенням інтертекстеми як найдрібнішого елементу теоретичної парадигми у теорії інтертекстуальності. Оскільки у процесі читання означування лексій відбувається у свідомості читача, то справедливим видається твердження про його творчу функцію. Переплетіння значень лексій продукують асоціативні поля, які Р. Барт називає кодами. Якщо до Р. Барта коди розуміли переважно як правила впорядкування, то у зв'язку із працями французького дослідника варто говорити про намагання продукувати смисл. Сенсовірна функція коду відтак яскраво проявляється саме у художніх текстах, провідною ознакою яких є інтертекстуальність. Водночас О. Переломова зауважує, що ефективність читацької структурації вимагає підготовленого досвідченого читача, оскільки чим вищою буде читацька компетенція, тим ширші асоціативні поля вона спродукує: «Декодування інтертексту можливе лише за умови наявності в індивідуальній когнітивній парадигмі читача відповідного фрейму» [8, с. 26–27].

Свій погляд на процес сенсоутворення в тексті, заснований на переосмисленні ідей Р. Барта, запропонували сучасні дослідниці В. Желязкова та О. Щербак: «Інтертекстуальний складник літературного твору в процесі його інтерпретації «розпадається» на семіотичні знаки, що, своєю чергою, групуються у певні знакові системи або коди. Завдяки кодам розпізнавання семіотичної природи вербальних і невербальних знаків відбувається без значних комунікативних «втрат». Саме тому коди відіграють важливу роль під час лінгвосеміотичного аналізу художнього твору» [5, с. 112].

За Р. Бартом коди – певні «асоціативні поля», спродуковані історично зумовленим «шлейфом» значення тієї чи іншої мовної одиниці, слова. Чіткого визначення поняття «код» у роботах дослідника немає. Основу теорії коду за Р. Бартом складає вирізнєння в межах будь-якого художнього твору провідних кодів: герменевтичного, семічного, символічного, проайретичного та культурного, завдяки яким відбувається прочитання смислів тексту. Який за-вгодно текст постає результатом переплетіння кодів, постійне накладання та заміщення яких породжує «читацьке нетерпіння», спровоковане бажанням досягнути нюанси сенсу, що вислизують.

Інтерпретація бартівських кодів різняться не лише залежно від галузі гуманітаристики, в рамках якої вони застосовуються, а й в межах теоретичної парадигми однієї гуманітарної дисципліни: від праці до праці коди різняться не лише відтінками значень, а й власне переліком. Так, у літературознавчій енциклопедії Ю. Ковалів називає герменевтичний, немонічний, символічний, проайретичний та культурний коди. Водночас сам Р. Барт не завжди послуговується власною типологією. У праці “Sade, Fourier, Loyola” (“Сад, Фур’є, Лойола”, 1971) серед іншого читаємо: “Les deux codes, en effet, celui de la phrase (oratoire) et celui de la figure (érotique) se relaient sans cesse, forment une même ligne, le long de laquelle le libertin circule avec la même énergie: la seconde prépare ou prolonge indifféremment la première, parfois même l’accompagne” [11, с. 437]. (Справді, два коди, код фрази (ораторський) і код фігури (еротичний) безперервно переходять один в одного, утворюють єдину лінію, по якій іде єдиним потоком енергія лібертинажу: фраза може випереджати фігуру, а може і слідувати за нею, може навіть іноді супроводжувати її: це несуттєво). Зазначені тут ораторський та еротичний коди однозначно йдуть у розріз із авторською концепцією про п’ять кодів, запропонованою раніше. Цей приклад не поодинокий і засвідчує постійний пошук дослідником відповідних методологічно досконалих прийомів і засобів аналізу текстів культури у широкому розумінні цього поняття, певну теоретичну «ліберальність» як самого Р. Барта, так і всієї французької школи «нової критики»: «Від фрагмента до фрагмента, від твору до твору, через наукові есе, книги і статті, Р. Барт розвиває кілька ідей, які і дають змогу говорити нам про системність, структурність наукових пошуків семіолога, не забуваючи при цьому, що Р. Барт не був би Р. Бартом, якби не залишив самому читачеві можливості самостійного пошуку смислів та ідей у розмаїтті текстів, багатому як за формою, так і за змістом, хоча термінологічний апарат його багато в чому не такий стрункий, як того вимагає сувора науковість» [7, с. 130].

Цікавим прикладом застосування бартівських кодів як провідного елементу інструментарію літературознавчого дослідження є праця А. Горбань «Функціонування кодів у художньому тексті («Три зозулі з поклоном» Григоря Тютюнника)» [4]. Дослідниця використовує метод сповільненого читання, простежуючи структурування на рівні мотиву погляду у сюжеті новели, і спостерігає, що «Функціонування різних кодів, які наповнюють погляд відмінним сенсом, проявляється в дублюванні або оберненості підтекстів» [4, с. 35]. Авторка надзвичайно детально аналізує всі прояви погляду/бачення у новелі («хто на кого дивиться/не дивиться»), наслідуючи бартівську аналітичну манеру, задля демонстрації перетину різних кодів у межах того чи іншого погляду. Такий аналіз українського літературного твору, безперечно, має бути корисний хоча б у сенсі прикладу «роботи» текстової теорії Р. Барта. Викликає запитання мета цієї розвідки: «<...> простежити функціонування кодів у новелі Григоря Тютюнника «Три зозулі з поклоном», аби довести, що цей текст має бездоганну з функціонального погляду структуру, яка відкрита, тобто передбачає різні способи структурування, відтак «літературна змодельованість» аж ніяк не суперечить «щемливій незакінченості», більше того саме така структура уможливила співтворчість і зумовила варіативність рецепції» [4, с. 28–29]. Унікальність та художня цінність новели Г. Тютюнника, на наше глибоке переконання, безперечна і не вимагає літературознавчого чи будь-якого іншого підтвердження. Відтак обраний для аналізу текст далеко не єдиний в системі української літератури містить в основі відкриту структуру, придатну для читацької структуризації і згідно з Р. Бартом належить до групи «текстів для писання».

Одночасно з розвитком наукової думки Р. Барта у напрямі розбудови семіотики як науки працювала ще одна французька дослідниця, болгарка за походженням, лінгвіст і теоретик літератури, авторка терміна «інтертекстуальність» і основоположниця однойменної теорії, ідеї якої справили значний вплив на розвиток європейської гуманітарної думки другої половини ХХ століття Юлія Крістева. Найвідоміша на пострадянських теренах праця дослідниці «Бахтін, слово, діалог, роман» [6] постала внаслідок зацікавленості авторки працями М. Бахтіна, зокрема теорією діалогізму, творче засвоєння якої спричинило виникнення теорії інтертекстуальності у західноєвропейському науковому дискурсі: «Однак, сам будучи не чим іншим як дискурсом, одержувач також включений в дискурсивний універсум книги. Він зливається з тим іншим текстом (іншою книгою), стосовно якого письменник пише власний текст, отже, горизонтальна вісь (суб’єкт – одержувач) і вертикальна вісь (текст – контекст) зрештою збігаються, виявляючи головне: будь-яке слово (текст) є таким перетином двох слів (текстів), де можна прочитати щонайменше ще одне слово (текст). У Бахтіна, втім, розмежування цих двох осей, які він називає відповідно діалогом і амбівалентністю, проведено не досить чітко. Однак у цьому разі недолік строгості слід швидше розглядати як відкриття, вперше зроблене Бахтіним у галузі теорії літератури: будь-який текст будується як мозаїка цитат, будь-який текст – це вбирання і трансформація якого-небудь іншого тексту. Тим самим на місце поняття інтерсуб’єктивності стає поняття інтертекстуальності, і виявляється, що поетична мова піддається як мінімум подвійному прочитанню» [6, с. 429]. Як бачимо, французька авторка у своїй праці поруч із глибоким аналізом досліджень М. Бахтіна подає власну концепцію текстової та міжтекстової організації і взаємодії. Жодним чином не применшуючи заслуг російського філолога, Ю. Крістева розробляє свою теорію інтертекстуальності на основі праць М. Бахтіна, чітко розмежовуючи тези радянського дослідника та власні ідеї.

Водночас сучасні російські філологи надзвичайно критично висловлюються щодо постструктуралістської рецепції ідей М. Бахтіна у роботах Ю. Крістевої. Зокрема, Н. Брагінська на десятих Лотманівських читаннях (2004) прямо звинуватила французьку дослідницю у плагіаті: «Для Юлії Крістевої меніппея – це ніяк не реконструкція, яка має після того, як її сконструюють, стати пояснювальною інстанцією, а безпосередня літературна реальність, річ, а не ідея. Але нічого, крім того, що сказано про меніппею у Бахтіна, вона не знає. Розділ «Меніппея» в її роботі – це переклад французькою без лапок шматка з четвертого розділу «Проблем поетики Достоевського». Здається нібито Крістева теж щось пише про меніппею, а між тим вона не додала від себе ані слова! Потім Крістеву перекладають російською. Тепер можна порівняти просто Бахтіна з Бахтіним у зворотному перекладі» [2, с. 79].

Інша відома російська дослідниця проблем розроблення сучасних методологій філологічного аналізу, зокрема на прикладі форм інтертекстуальності та метатекстуальності роману І. Гончарова «Обломов», Т. Васильчикова відводить здобуткам Ю. Крістєвої в історії становлення та розвитку теорії інтертекстуальності досить скромну роль: «Дослідниця познайомила західний світ з особистістю та науковими ідеями М. Бахтіна. До цього часу Ю. Крістєва була добре знайома з кількома працями М. Бахтіна різних років: «Проблеми поетики Достоєвського», «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу», «Марксизм і філософія мови. Основні проблеми соціологічного методу в науці про мову», «Формальний метод у літературознавстві. Критичний вступ у соціологічну поетику». Особлива увага приділена нею роботі Бахтіна «Проблеми змісту, матеріалу і форми у словесній художній творчості» (1924), де вперше формується ідея художнього діалогу культур, яка лежить в основі поняття «інтертекстуальність», хоча сам термін ученим не вживається» [3, с. 190]. Із цитованої статті Т. Васильчикової витікає висновок, що не тільки праці Ю. Крістєвої, а й Р. Барта, а за ними й усієї французької школи «нової критики» та постструктуралістів, – не що інше, як продукт переказу та маніпуляцій ідеями М. Бахтіна, що вочевидь відповідає сучасній російській ідеології «слов'янського світу», але з усією очевидністю суперечить реаліям об'єктивної дійсності та законам елементарної логіки.

У цьому ж напрямі зосереджено дослідження іншого російського філолога Д. Шукурова, який співставляючи філологічну концепцію М. Бахтіна з теорією інтертекстуальності постструктуралістського орієнтованого західного літературознавства доходить висновку: «Можливо, що, проступаючи у пізньому постструктуралізмі, зокрема у роботах Ю. Крістєвої 1990-х років, тенденція до «повернення» суб'єктивності пояснюється прагненням скорегувати уже класичну теорію інтертекстуальності, виходячи з принципово інших методологічних позицій, які були відкриті теорією М. Бахтіна» [10, с. 109]. Задля об'єктивності корисно зазначити й інші погляди на проблему.

Так, казахський учений Є. Турашбеков вказує на принципове розмежування між теорією діалогізму М. Бахтіна та теорією інтертекстуальності французьких дослідників: «Основна риса відмінності між теорією діалогізму М. Бахтіна і теорією інтертекстуальності в розумінні дослідників постмодернізму і постструктуралістів виражається в постулюванні останніми «смерті автора» (Р. Барт) – на протигагу висунутого М. Бахтіним принципу конструктивної єдності художнього тексту» [9].

Очевидно, що наукові ідеї М. Бахтіна, зокрема його теорія діалогізму, відіграла значну роль як творчий імпульс для становлення теорії інтертекстуальності Ю. Крістєвої, але про повне запозичення чи творчий переказ тут не йдеться. Водночас найбільш відоме і часто цитоване визначення інтертекстуальності належить Р. Барту: «Кожен текст є інтертекстом; інші тексти присутні в ньому на різних рівнях у більш або менш впізнаваних формах: тексти попередньої культури і тексти оточуючої культури. Кожен текст є новою тканиною, зітканою зі старих цитат. Уривки культурних кодів, формул, ритмічних структур, фрагменти соціальних ідіом тощо – всі вони поглинуті текстом і перемішані в ньому, оскільки завжди до тексту і навколо нього існує мова. Як необхідна попередня умова для будь-якого тексту інтертекстуальність не може бути зведена до проблеми джерел і впливів; вона постає загальним полем анонімних формул, походження яких рідко можна виявити, несвідомих чи автоматичних цитат, що подаються без лапок» [12]. У зв'язку з цим, на нашу думку, варто говорити про становлення теорії інтертекстуальності як результату спільної праці французьких семіотиків, розвинутої з часом постструктуралістами та теоретиками постмодернізму.

Ю. Крістєва у своїх наукових працях також досить часто використовує поняття «код» перш за все як елементу аналітичного апарату дослідження. Чіткого визначення цього поняття у роботах Ю. Крістєвої не знаходимо. Водночас така ситуація видається логічною з огляду на те, що введення терміна в літературознавчий ужиток здійснив її вчитель і науковий керівник. У працях Ю. Крістєвої поняття «код» функціонує як повноцінний термін і застосовується для означення сутності таких категорій, як «текст» та «інтертекстуальність», які є засадничими для літературознавчої концепції французької авторки: «Подібна динамізація структуралізму можлива лише на основі концепції, що розглядає «літературне слово» не як певну точку (стійкий сенс), а як місце перетину текстових площин, як діалог різних видів письма – самого письменника, одержувача (або персонажа) і, нарешті, письма, утвореного нинішнім або попереднім культурним контекстом» [6, с. 428]. Текстові площини, про які пише Ю. Крістєва, у цьому контексті постають ні чим іншим як «асоціативними полями» Р. Барта, тобто кодами, використання яких уможлиблює варіативність інтерпретації того чи іншого літературного тексту.

Отже, ідея Р. Барта про «смерть автора» виводить на авансцену літературознавчого аналізу категорію «читач», який частково переймає функції автора, відтак сенсовісні можливості тексту розширюються. «Текст» мислиться вже не як «конструктивна єдність», а як перетин «текстових площин», «кодів» інших текстів та контекстів, привнесених у інтерпретацію через особу читача. «Код» виявляється не системою правил впорядкування, а за Р. Бартом, «асоціативним полем» хаотично сформованих значень у процесі структурації тексту в мережі. Текст у працях Ю. Крістєвої постає точкою перетину і взаємодії різнорідних елементів, які поглинають і трансформують один одного до невпізнання. Поняття «інтертекстуальність», сформоване під впливом ідей М. Бахтіна і уведене в науковий ужиток Ю. Крістєвою, «класичних» обрисів набуває у дослідженнях Р. Барта і включає категорію тексту як абсолютної тотальності, тому не може зводитися до питання про літературні впливи і запозичення. Сучасне російське літературознавство включає корпус певним чином політично ангажованих досліджень, у яких тією чи іншою мірою заперечується наукова оригінальність Ю. Крістєвої та її вклад у становлення теорії інтертекстуальності, аж до звинувачень у плагіаті. Натомість пропонується розглядати непересічну роль французької дослідниці в ознайомленні західноєвропейської наукової спільноти із працями видатного російського філолога М. Бахтіна. У сучасних вітчизняних мовознавчих студіях інтертекстуальність переважно розглядається як властивість по-

стмодерністських текстів. Дослідження літературознавців у цьому напрямі зосереджені в основному на виявленні міжтекстових зв'язків, авторській інтерпретації елементів тієї чи іншої традиції.

Перспективою подальших розвідок обраного ракурсу дослідження може бути з'ясування особливостей інтерпретації базових понять французької семіотичної школи у сучасних теоретичних та прикладних працях західно-європейських чи американських наукових студій філологічного напрямку.

Література:

1. Анненкова И.В. Язык современных СМИ как система интерпретации в контексте русской культуры. М.: Флинта: Наука, 2005. С. 94–414.
2. Брагинская Н.В. Славянское возрождение античности. Русская теория: 1920-е–1930-е годы: материалы десятых Лотмановских чтений. М.: РГГУ, 2004. С. 49–80.
3. Васильчикова Т. Теория интертекста в филологии: основные этапы исторического формирования. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Социальные, гуманитарные, медико-биологические науки. Т. 18. № 1 (2). С. 189–196. URL: http://www.ssc.smr.ru/media/journals/izvestia_hum/2016/2016_1_189_196.pdf (дата звернення: 05.06.2018).
4. Горбань А. Функціонування кодів у художньому тексті («Три зозулі з поклоном» Григора Тютюнника). Літературознавчі студії / за ред. П.В. Білоуса. Житомир: ЖДУ, 2011. С. 28–40.
5. Желязкова В.В., Щербак О.В. Особливості функціонування кодів та субкодів у лінгвосеміотичній системі інтертекстуального художнього твору (на матеріалі роману І.С. Григорука «Ватерлінія»). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. Вип. 33. С. 111–114.
6. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / Пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. М.: ИГ Прогресс, 2000. С. 427–457.
7. Левина Е.В. О терминологии Барта. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2010. № 1 (5): в 2-х ч. Ч. II. С. 126–131. URL: www.gramota.net/materials/2/2010/1-2/37.html (дата звернення: 12.10.2017).
8. Переломова О.С. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект. Монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – 208 с.
9. Турашбеков Е.А. Интекст в терминах теории интертекстуальности. URL: http://www.rusnauka.com/15_NNM_2014/Philologia/3_170300.doc.htm (дата звернення: 05.06.2018).
10. Шукуров Д.Л. Дискурс М. М. Бахтина и теория интертекстуальности. Известия высших учебных заведений. Серия «Гуманитарные науки». 2012. Т. 3. Вып. 2. С. 105–109. URL: <https://www.isuct.ru/e-publ/gum/ru/node/398> (дата звернення: 04.06.2018).
11. Barthes R. Oeuvres completes. 1968-1971 / nouvelle edition revue, corrigee et presentee par Eric Marty. Paris, Seuil, 2002. V. 3. 1074 p.
12. Barthes R. Texte. Encyclopaedia universalis. P., 1973. Vol. 15. P. 78.

Анотація

О. БОГОВИН. БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ СЕМІОТИЧНОЇ ШКОЛИ У СУЧАСНОМУ ПРОЧИТАННІ

У статті досліджуються базові поняття французької семіотичної школи, як-от текст, інтертекст, інтертекстуальність, читач, код, інтерпретовані свого часу Р. Бартом та його ученицею Ю. Кристевою. Увагу в основному зосереджено на проблемах специфіки засвоєння, оцінки та прикладного застосування цих понять у сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідженнях.

Ключові слова: французька семіотика, текст, інтертекстуальність, читач, код.

Аннотация

О. БОГОВИН. БАЗОВЫЕ ПОНЯТИЯ ФРАНЦУЗСКОЙ СЕМИОТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ В СОВРЕМЕННОМ ПРОЧТЕНИИ

В статье исследуются базовые понятия французской семиотической школы, такие как текст, интертекст, интертекстуальность, читатель, код, интерпретированные в свое время Р. Бартом и его ученицей Ю. Кристевой. Внимание в основном сосредоточено на проблемах специфики усвоения, оценки и прикладного применения этих понятий в современных отечественных и зарубежных исследованиях.

Ключевые слова: французская семиотика, текст, интертекстуальность, читатель, код.

Summary

O. BOHOVIN. BASIC CONCEPTS OF FRENCH SEMIOTIC SCHOOL IN MODERN READING

The article deals with the basic concepts of the French semiotic school such as text, intertext, intertextuality, reader, code, which were interpreted by R. Bart and his student J. Kristeva. Main attention was paid to the problems of specificity of assimilation, estimation and application of these concepts in modern domestic and foreign studies.

Key words: French semiotics, text, intertextuality, reader, code.